

A le le n c z ház védelmére.

SPITZER MÓR, tudortól Budapesten.

Az, a mire el voltunk készülve, megtörtént, megtámadtak bennünket minden oldalról. Türelmetlenül támadtak meg, be sem várva e cikkek fejlődő sorát, s már előre kárhoztatták azt, a mit még csak mondanók voltunk. Nem bánjuk e támadásokat, ha bár nem is örvendünk azoknak, se új, gondosan gyűjtött adatokkal, se pedig új meggyőző erejű érvekkel nem állottak elő. Rendszerint vagy olyat támadtak meg, a mi nem megtámadni való; vagy olyat, a mit nem lehet megtámadni. Se mi nem tanultunk ellenfeleink felszólalásaiból, s e nemők a mienkből. Az eszmék nem tisztultak, egyetértés nem jött létre. De van valami, minek felemlítését nem tagadhatjuk meg magunktól. Midőn a szakbeli sajtó és a szakférfiak nagy része mereven visszautasít bennünket; midőn túlzással, érzélgősséggel, tájékozatlansággal vádolnak; magunk megnyugatására, fogékony, buzduló közönségünk iránti hálából ki kell mondanunk, hogy szavunknak már volt hatása, nemcsak hatása, de már haszna is. Szerzte-szélyel foglalkoznak a „társadalom árváinak” fontos kérdésével. A polgárság kérényeket intéz a fővárosi tanácshoz. A fővárosi tanács bizottságot küld ki, hogy alaposan vitassák meg e kérdést, s ezen bizottság kimondta, hogy a mostani állapotokat tovább tűrni nem szabad, s a társadalom árváin segíteni kell. A fővárosi sajtó nagyobb részt rokonszenves fogékonysággal tárja ki hasábjait e nagy kérdés számára, s a közönség érdeklődése még borúit időnkben is fel van keltve. Végre tisztelt ügyfeleink szintén kéntelenek hozzászólani az ügyhöz, s ha a dolog érdemét tekintve, támogatást nem találunk abban, mégis alkalmat szolgáltatnak nekünk a létező balhiedelmek és előítéletek szétozlatására. Ezért nekik is köszönettel tartozunk. Hogy röviden kimondjuk: a társadalom árváinak kérdése napi rendre van tűzve, a mindinkább terjedő mozgalom hullámai a közönyösség és az előítélet gátját lassan-lassan alá fogják mosni. Akár így, akár amúgy: a törvénytelen gyermekek sorsán segíteni kell és segíteni fognak is.

Jelen cikkünkben felelni akarunk a különböző támadásokra, de nem akarunk pusztán feleletre szorítkozni. Nagyon háládatlan dolog az ellenfelek rendetlen, portyázó hadaival szembeszállani, megvesztegetik e közönség szemét, s midőn sehol sem támadnak

sikeresen, nagy port kavarnak fel, melytől azután nem lehet tisztán látni. Azért rendbe akarjuk szedni a dolog főmozzanatait s midőn tekintetbe vesszük az ellenvetéseket, újra ki fogjuk fejteni hogy mibe és mennyibe veendő azok.

A kérdésnek három ilyen főmozzanata van:

1) Valóban olyan rendkívüli-e a törvénytelen gyermekek halálózása nálunk, hogy intézkedni kell ellene?

2) A lelenczház felállítása segítene-e a bajon?

3) Ha pedig nem segít a bajon, vagy ha segít is, de más nagyobb bajokkal jár, vagy ha más alkalmasabb módon is lehetne eljárni, — melyek ezek a módok és eszközök?

I.

A törvénytelen gyermekek halálózásának arányát és nagyságát egyenes úton megtudni nem lehet. Azért, mert sem azt nem jegyezhetik fel pontosan, hányan születnek, sem azt, hogy hányan halnak meg. Azok, kik fővárosunkban születnek, nagyobbára nem maradnak itt, hanem elviszik őket falura, hol azután a statistika természetesen nem háborítja rövid földi pályájukat. De hogy ezen halálózás megdöbentő nagy, azt *igen* is lehet, még pedig könnyű szerrel kitudni. Először abból, hogy fővárosunkban szertelen nagy a gyermekek halálózása általában. A megholtak felénél több az oly gyermek, ki nem érte el életének tizedik évét. Azon kerületekben pedig, hol tudvalevőleg sok az ápolásba adott törvénytelen gyermek, ezen arány sokkal nagyobb. Már most a „Nemzeti Hírlapiban Széll Lajos minket értve, azt mondja, hogy *hangok* emelkedtek a kitett gyermekekről, melyek érzélgő túlzással *színezték*, s ő neki talán joga van ilyet mondani, mert rendelkezésére állottak az 1874-re és 1875-re vonatkozó adatok, melyeket a közönséggel tudat. Mi tűnik ki ezen adatokból? Az, hogy 1874-ben Budapest tíz kerületében száz halottra 61,03 öt éven aluli gyermek esett; magán Kőbányán pedig 70,6, Józsefvárosban 67,7 és Ferenczvárosban 64,5. — 1875-iki évben pedig száz halott közül volt 59,89 öt éven aluli gyermek, a Józsefvárosban külön 65,4, a Ferenczvárosban 70,8 és *Kőbányán hetvenhat egész, hat tized!*

Mi előbbi cikkünkben elszörnyedéssel említettük, hogy Kőbányán 65 gyermek esik 100 halálózásra. Ebből vontuk következtetéseinket a törvénytelen gyermekek nagy halálózására nézve. Már most mit szóljunk, midőn hivatalosan kimutatják, hogy újabb időben ezen viszony oda fajúit, hogy 76,6 öt éven aluli gyermek van száz halott között, s ha a gyermekeket a tizedik életkorig számítjuk 81,3? Ez sehol és soha nem volt, s sehol és soha nem törték volna az ilyen viszonyokat. Hiszen ott a halálnak nagyszerű műhelye van, annál nagyobbserű, mert a mi például *Üllőn és Monoron* történik, azt nem tudja csak nagyon kevés ember, tehát nem is bánják; de a mi a József- és Ferenczvárosban, a mi Ko-

bányán történik, azt tudhatja ország világ, és ha nem tudja, megmondja neki Széll Lajos, a ki tudvalevőleg hangjait nem festi érzélgő túlzással, hanem hivatalos nyugodtsággal beszél mindenről, és még sem bánják, s ha bánják, nem bántják!

A gyermekhalálozás ezen nagy mértéke okozta azt, hogy Budapest megjelölve tűnik fel a külföld előtt, mert az európai lapok hetenkint közlik a nagy városok halálozásának kimutatását s azokban rendszeren a legutolsó helyek egyikén szereplünk. Ennek nagy hatása volt nálunk, megsértette hiúságunkat s tette is serkentett bennünket. S vájjon milyen tette? Megfekeztek-e a gyermekápolás nyerészkedő mesterséget? Utána jártak-e ama borzasztó visszaéléseknek, melyekről mindenkinek van tudomása, csak-hogy senki sem tartotta érdemesnek arra, hogy még csak a tollát is tintába mártsa végettük? Dehogy. Úgy akartak tenni, mint a hajósok, kik lerántják a vésszázslót, mely a közelgő vihart jelenti. Ha nincs ott a zászló, nem lesz zivatar. A fővárosi statisztikai hivatal igazgatója ne közölje úgy az adatokat, hogy nagy mortalitás tűnjék ki belőlük, ilyesmit kívánt egy néhány lap. Ugyancsak Széll Lajos az említett cikkben azt állítja, hogy más országokban az apró gyermekeket fel sem veszik a halálozási kimutatásba s hozzáteszi, hogy így egy kis bepillantást nyerünk ezen, hazánk fővárosára lealacsonyító czélatokkal kürtölt úgynevezett összehasonlító adatok hitelességébe.” (Nemzeti Hírlap 1876. november 5). Tehát másutt is ily tömegesen hálnak el a gyermekek, s nekünk tulajdonképen nincs mit jajgatnunk, s legjobb ha belenyugszunk a másokkal közös sorsunkba. De hát melyek azok az országok? A mi kutatásaink eredménye az, hogy Európa minden művelt államában, a mienkkel egyenlő, hacsak nem nagyobb szigorúsággal járnak el a mortalitás kimutatásánál. Csak a holtan születettek nézve léteztek némi eltérések, hogy mikor tekintendő, valamely gyermek élve, mikor holtan születettnek, de részint a pétervári, részint az utolsó budapesti nemzetközi statisztikai congressus ezeket a különbségeket is véglegesen elenyésztette. Hagyjunk fel végre a magunk ámitásával, ne hunyjunk szemet a létező bajok elől, s ne szépítségünk, ne takargassunk midőn ez csak saját kárunkra történik. Hisz azért tartottuk földolognak azt, hogy legelőször is a létező bajokra irányozzuk a közönség figyelmét. Azt mondtuk, így meg így állanak a dolgok nálunk, segítsünk ezeken az állapotokon. Segítség leleczház felállítása által. Vitatkozzunk róla, vájjon célhoz vezet-e, de mindenek előtt ne felejtjük el, hogy tétlenül nem maradhatunk tovább. S ezért értük el azt, a mit eddig elértünk. Akármilyen előítéletei vannak valakinek a leleczház ellen, de senkinek sincs előítélete, midőn arról van szó, hogy nem szabad évenként ezer meg ezer gyermeket a halál martalékává tételni, ha van mód, melyen meg lehet őket menteni. Azért csak hadd mond-

ják, hogy nem írtunk „komoly statisztikai tanulmányt”. Nem az a komoly statisztikai tanulmány, a hol számok számokra vannak halmozva, s a sok szám előli a gondolatot, hanem az, hol a számokból világos eredmény sugárzik ki, s a rideg aritmetika világából kivezet a valódi világba s tanít az okok és okozatok szükség-szerű kapcsolatára.

De, hogy tovább haladjunk gondolatmenetünk fő fonálán, mi nem csak fővárosunk statisztikai kimutatására alapítottuk okoskodásainkat, más biztos adatokon is meg vetettük lábunkat. Kórházbeli adataink nagy fontosságát nem ismerte félre senki. Ama adatok szerint pedig száz született törvénytelen gyermek közül meghalt 93. Megmondtuk a „Pester Lloyd” hasábjain, hogy ama adatok azért oly fontosak, mert directe összehasonlíthatjuk ezen az úton a született és a belőlük meghalt gyermekek számát. Evvel se értük be. Magunk néztük meg ama falvak egy-néhányát, hol törvénytelen gyermekek ápolatnak, s mindenütt hasonló, igen szomorú viszonyokra akadunk. Még részletesen nem mondtuk el tapasztalatainkat, de általános eredményként említhetjük azt, hogy hivatalosan sem azt nem tudják, hány gyermek van egy-egy faluban, sem azt, hány hal meg belőlük, sem azt, hogy helyben hány törvénytelen gyermek születik. Hanem tudják bár nem hivatalosan azt, hogy még a legjobban ellenőrizett helységekben is háromszor négyszer több ápolandó gyermek szokott lenni, mint hány be van jegyezve, s hogy a legtöbb elhal belőlük. S mondhatom; hogy mindenki, kivéve talán a komoly statistikust, ki csak azt hiszi el, mi könyveiben be van jegyezve, mindenki mondom, elhiszi ezt, ha nem is bizonyítom. Miért: *Mert fájdalom oly igen igen valószínű mind ez.* S egyik legtöbb szavú ellenfelünk, az „Államorvos” hasábjain azt mondja, hogy ő sem nézheti közönnnyel, hogy a Pest városából dajkázásba adott gyermekek csak nem mindnyájan elveszsenek, hogy van cseléd, ki kétsser, háromszor szült élő gyermeket, s falun dajkázásba adás segélyével kétszer háromszor rázza le csakhamar magáról a gyermekeltartás gondjait; nem mondhatja el borzadás nélkül, *hogy Kecskeméten a törvénytelen gyermekek 83% -a hal el, s hogy a gyermekek halálozása Magyarországon 36 % -kai nagyobb mint Európa más államaiban és legnagyobb ez ország zömét elfoglaló magyar megyékben.*

II.

Igen ám, de a leleczház segíthet-e ezeken a bajokon?

Nézzük, hogyan lehetne ezen kérdést megoldani.

Minthogy itt nincsen szó olyan dologról, mely még sehol a világon nem létezik, a kérdés eldöntése egyszerűnek tetszik. Meg kell nézni, hogy miként áll itt a dolog.

Az igaz, hogy nem mindenütt egyformán. A különböző országokban más és más rendszerekkel találkozunk. Tehát össze kell

hasonlítani a rendszereket. Az, a mely a legjobb eredményeket tudja felmutatni, győzzön; azt utánozzuk. De nem csak a többiek között legjobbnak kell lennie. Azonkívül megkívánjuk tőle, hogy abszolút jó is legyen, azaz, hogy valóban csökkentse a bajt, s hogy más, talán nagyobb bajokkal ne járjon egyetemben.

Csak hogy nem így tesznek egy be nem vallott, sehol meg nem említett, de titkon mindenütt ott lappangó okokból. Ez az ok az, *hogy Németországban nincsenek lelelnczházak.*

Ez azután megmagyaráz sok mindenfélét. Különösen azt, hogy miért, mintha összebeszéltek volna, áll elő mindenki avval az egyszerű mondattal: „a tudomány pálczái törí a lelelnczházak fölött.” A lelelnczházak másutt szép eredményeket tudnak felmutatni. Hiába, „a tudomány elitelte a lelelnczházakat.” Mindenütt vannak lelelnczházak, Ausztriában, Franciaországban, Angliában, Olaszországban, Spanyolhonban, Belgiumban, Svédországban, Dániában, Portugáliában, Oroszországban, csak Németországban. Schweizban, Törökországban és nálunk nincsenek. Mindegy, „a tudomány, napi rendre tért a lelelnczházak fölött.” De distinguáljunk, uraim. Nem a tudomány, hanem csak a német tudomány, és ennek is csak egy része nyilatkozik a lelelnczházak ellen. Mennyire függünk mi mindenben német szomszédjainktól! csak azt tekintjük tudománynak, a mi .német könyvekben áll, csak akkor csinálunk törvényt, ha Németország' is elfogadta annak, csak akkor gondolunk valamit, ha először gondolta a német. A német cultura át meg át járt bennünket, átjárta nyelvünket, szokásainkat, gondolatainkat. Közfelkiáltással elnyomnak minden kísérletet, mely itt ott ezen szellemi rabszolgaságon lazítani akar.

Pedig e nemzet typusa mennyire elüt a németétől. Mindenben különbözünk tőlük és mindenre német módot akarunk alkalmazni. Igenis tanuljunk a németektől, de közben minmagunkról ne feledkezzünk meg.

Hogy miért nincsenek Németországban lelelnczházak, nem kutatjuk. Az „Állam orvos” említett cikkének szerzője szíves volt fejünkre olvasni a porosz képviselőház lelelnczügyi bizottságának 1860-ban beadott véleményét, melyben ezen paszus fordul elő: „lelelnczházak felállítása a társadalom erkölcsi fundamentumainak teljes félreismerésén alapszik”. Ilyen frázisokkal imponálnak nekünk! Europa valamennyi állama félreismeri a társadalom erkölcsi fundamentumait, csak Poroszhon ismeri azokat. A porosz kevélység ilyeneket mondhat, de mi szükségünk van nekünk magunkat járószalagján vezettetni.

És milyenek a német viszonyok? Mindenütt Németországban a gyermekek halálzásának aránya tetemes, a törvénytelen gyermekeké szerfölött nagy. A tény minden szakférfi előtt ismeretes, s nem szorul bőditó statistikai adatok bizonyítékára. Azért az

előttünk fekvő nagy statisztikai adathalmazból csak egynehányat választunk ki, s két csoportra osztjuk. Az elsőben néhány várost hasonlítunk össze, a másodikban néhány országot. A hol lelelczház van, csillagot teszünk a város vagy ország neve mellé.

Körösi „Statistique des grandes villes” műve alapján a következőket állítottuk össze: Száz halott között van

Hely	Évek	0—1	0—5
Budapest	1872—1873	33·9 ^o / _o	48·86 ^o / _o
*Bécs	1865—1874	30·2	42·8
*Prága	1865—1874	27·1	33·8
*Triest	1865—1874	28·2	51·4
<i>München</i>	1868—1874	40·3	50·3
*Roma	1871—1874	21·8	40·1
*Turin	1865—1873	18·6	33·0
Lipscse	1850—1875	26·1	38·7
*Velence	1865—1874	19·5	41·4
*Milano	1870—1874	17·0	35·5
*Pétervár	1866—1872	19·8	32·5
*Moskau	1865—1874	29·2	40·4
<i>Berlin</i>	1869—1873	?	55·3
Köln	1870—1874	32·8	48·4
<i>Boroszló</i>	1870—1874	38·7	50·3
*Nápoly	1863—1874	22·3	42·2
*Párizs	1872—1874	18·0	30·8

Már most mit bizonyítanak ezek a számok? Az említett városok közül legnagyobb gyermekhalandóság van Berlinben, Boroszlóban, Münchenben, Kölnben, Budapesten és Triestben, a két utóbint kivéve valamennyi német város, az utóbbtól eltekintve, mind olyan város, hol lelelczház nincs. A legkisebb, gyermekhalandóság van Párizsban, Sz.-Pétervárt, Turinban, Prágában, Milanóban, Lipcsében, Moskauban, Velenczében sat., tehát Lipcsét kivéve mind olyan város, a hol lelelczház van. Tehát van-e valakinek joga avval kérkedni, hogy lám Németországban sincs lelelczház, mégis meg van. Igen de hogyan? Most hasonlítsuk össze a különböző országokat. (Oesterlen „Medizinische Statistik” 146. 1.) Száz halott közül volt első évében elhalt gyermek Bajorországban 1835-1851-ben 36,31. Szászországban 1834-1849-ben 36,40, Ausztriában 1849-ben 27,39, Poroszországban 1816, 25, 34, 43, 49-ben 26-31, Angliában 1850-1 854-ben 23,49, 1838-1844-ben 22,06 Belgiumban 1841-1850-ben 18,77 Franciaországban 1841-1850-ben 17,70. Száz születésre esik halálozás 0-5 életkorig Bajorországban 1835-185 i-ben 40-5, Poroszországban 33,9,

*) Anglia adataira nézve meg kell jegyezni, hogy ott a gyermek élőknek csak akkor számítatik, ha már meg van kereszelve.

*Belgiumban 31,7, Franciaországban 1853-1854-ben 31,4, Angliában 30,2. Nézzük Fodor kitűnő művét „Közegészségügy Angolországban”, 100 születésre esik a halva szülöttek kizárásával:

*Angliában 1850-1854-ben 15,4 gyermek 0-1 korig, 1838-1844-ben 15,1%, Ausztriában 17,0 *Franciaországban 17,0, Poroszországban 20,0 Olaszországban 22,0, Magyarországon 1864-ben 26,5, *Oroszországban 26,8, Bajorhonban 31,03.

Mire tanítanak ezek a számok? hogy Bajorországban, Szászországban, Poroszországban sokkal nagyobb a gyermekek halálózása, mint Angliát nem is említve, akár Franciaországban, akár Belgiumban, és különösen Bajorország mind a három különböző szempontból készült összehasonlításban a legelső azaz a legrosszabb helyet foglalja el. Az igaz, hogy mindezen országok, még Bajorország sem, nem érnek el bennünket. Mi kiváló, kitűnő, díszes helyet foglalunk el. Keleti szerint (Magyarország népesedési mozgalma 1875. 37. 1.) az ötödik évig elhalt gyermekek száma nálunk az összes halálozások következő százalékait mutatja: 1864-ben 56,0, 1865-ben 44,0, 1866-ban 46,7, 1867-ben 52,0, 1868-ban 50,3, 1869-ben 50,5, 1870-ben 40,3, 1871-ben 48,6, 1872-ben 47,0, 1873-ban 40,0.

És én még avval sem vigasztalhatom magamat, hogy az utolsó adatok javulást tüntetnek föl, mert ezen években a cholera pusztított nálunk és ha nagyobb mérvben pusztított a felnőttek, mint a gyermekek között, a kedvezőbb arány azonnal kedvezőtlen magyarázatot nyer. Semmi esetre sem értük el még Bajorországot sem, és a föld kerekéségén a halál alig ha ragad el valahol több emberéletet a fejlődés első korszakában, mint éppen minálunk.

A különbség köztünk s Németország között csak az, hogy Németország a culturának magasabb fokát érte el, a mi a gyermekek jobb fölnevelésében is mutatkozik; hogy Németországnak talán több orvosa van, mint egész Európának együttvéve, s hogy ott a gyermekpusztítás oly fészkei, milyenek nálunk Kőbánya, Mo[^]nor, Üllő sat. sat. talán morális lehetetlenségek. Különben Németországban is, a mint az imént kimutattuk, a gyermekhalálozás igen nagy, közeledik a mienkhez, mindazon előnyök ellenére, melyekkel dicsekedhetik. Tehát kell-e nekünk példája nyomán indulnunk, midőn ő maga nehezen sínyli a bajt, mely bennünket oly annyira sújt? Németország talán elbíra, Németország nagy és hatalmas, Németország talán ellehet lelelencházak nélkül is. De mi nem vagyunk sem nagyok sem hatalmasak, mi nekünk mohan kell megragadnunk minden alkalmat, ha emberélet megmentéséről van szó. Mi közünk nekünk Németországhoz? Hiszen eltekintve attól, hogy ő neki is kell gondoskodni ezen nagy baj csökkentéséről, nem különböznek-e merőben életszokásaink és életviszonyaink? S valjon nem érzik-e ők maguk is bajaik nagy voltát s nem

keresnek-e ők is gyógyító írt számára. Egyik derék tudósuk Oesterlein legújabb művében ezen komoly szókat mondja, melyekre még vissza fogunk térni: „*A prostitutio s a törvénytelen gyermekek tönkrefogjak tenni az egész keresztény culturát, ha csak a civilisatio s a humanitás terén igen nagy társadalmi haladás nem áll be. A törvénytelen gyermek anyjának lehetővé kell tenni, hogy magzatát kellően táplálhassa és pedig ez által, hogy az anya gyermeke ellátására igényt támaszthasson vagy a gyermek atyjával vagy pedig az állam, mai, vagy községgel szemben.*”

S most térjünk át azokra a vádakra, a melyekkel nyíltan illetik a lelenczházakat.

Legbővebben szólt a tárgyhoz az „Állam orvos”, melynek adataiból már múlt évben böngészünk egy keveset. Bőven írt, de fájdalom, sem nem világosan, sem nem meggyőző módon. Czikke azon kínos benyomást ébresztette bennünk, hogy szerzője minden áron opponálni akar, minden áron meggyökerezett meggyőződését védeni, még rász, tarthatatlan okokkal is. Mintha csak két, három czikket összerakott volna: annyira hiányzik abban, a mit mond, a belső rend és összefüggés. Mintha az ellenőrzést megnehezíteni akarta volna: *nem idéz sehol sem forrást*, s a tengernyi adatot összehordván, sehol sem mondja, hogy honnét merítette őket. Képzelmünk csak kérem, statistikai adatok forrás megnevezése nélkül. S maguk ezek a statistikai adatok! Szerzője mintha bennünket és a közönséget nagyon is kicsinyelné, a rombolás munkáját, melyre vállalkozott, nagyon is könnyűnek vélné: úgy rakja egybe rendszer, logika nélkül a legkülönbözőbb adatokat, melyek gyakran ellenkezőjét bizonyítják annak, a mire céloznak. Az adatok sem nem teljesekek, sem nem pontosak, s ha teljesekek és pontosak volnának is, nem az következnek belőlük, a mit következtet. Sokat állít, a mit nem bizonyít, s többet bizonyít, a mit nem kellett volna állítani. De hagyjuk az általános ellenzést. Nehezünkre esik ilyenek mondására kéntelenítetni, de éppen az ügy érdekében kéntelenek vagyunk vele.

Az ellenvetéseket három főcsoportba lehet foglalni.

1. Hogy a lelenczházakban egyáltalán *igen nagy a gyermekek halandósága*, úgy hogy a lelenczház csak igen kevés gyermeket tud felnevelni, tehát ezen első oknál fogva sem kellene lelenczházat felállítani. Nagyobb a halandóság a lelenczházban, mint a lelenczházból dajkaságba kiadott gyermekeknél. Végre ezen viszony nem javult, a lelenczházak roszak voltak, roszak mai nap s azok lesznek mindörökké. Tehát nem kell lelenczház.

2. A lelenczház *növeli a lelenczek számát* abban a városban, vagy abban az országban, a hol létezik; *növeli a betegen érkező gyermekek számát*, *növeli a népség holtan születőinek számát* s még jobban a törvénytelen ágyú holtan születők számát; *növeli a gyer-*

mek élete ellen elkövetett bűntények számát, növeli a gyermekek halálozását általában, még azokét is, kik törvényesen születnek, hát még a törvénytelenekét; növeli az erkölcstelenséget általában, csökkenti az esketések számát. Tehát a legnagyobb veszélylyel jár lelencházat fölállítani.

3. A lenlecház, ha korlátlanul veszi föl a gyermekeke, törvényes gyermekeket is gyűjt magába, s képzelhetni, hogy „a szülői kapcsok lazíthatásának szabadalma” milyen „erkölcstelenítő hatást” gyakorol az összes népességre. Tehát semmi esetre sem kell lenlecház, akármiképen rendezik is be.

Gyönyörű szép épület, vizsgáljuk csak meg alapját.

Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, hogy sem mások, kik velünk együtt lenlecházak fölállítását elodázhatatlan szükségnek tartják, sem mi nem mondtuk, állítottuk, vagy írtuk, hogy a gyermekeket mind az intézetben kell ápolni és nevelni. Nem vetemedtünk azon abszurdításra, s legalább is naivság ilyesmit föltenni rólunk, hogy annyi ezer még ezer gyermeket *egy házban* kelljen nevelni. Nem fejtegettük a lenlecházak organisatióját, nem ajánlottunk még semmiféle rendszert, mert mindenekelőtt arra kellett törekednünk hogy mindenkit meggyőzzünk arról, hogy a meglevő állapotoknak minden áron véget kell vetni. Azt nehezen hittük, hogy nyomban mindennemű lenlecház ellen fognak nyilatkozni. Tehát mellőzhetnök ama cikk azon részét, mely a házon kívül való ápolást dicsőíti, a házban valót egészen elítéli. De ehhez is szó fér. Mi is azon nézetben vagyunk, hogy a falusi ápolás jobban megfelel a gyermeki természetnek, mint az intézetben való. De csakis ott, *hol szigorú felügyelet őrködik ezen gyenge teremtések élete fölött, s a hol a nép még nem romlott meg egészen.* Hogy alkalmazhatja a szerző mi ránk azon szavait, hogy másutt belátták, hogy még az a tapasztalatlan együgyű parasztasszony is, kinek fogalma sincs az egészség szabályáról, több sikerrel bírja felnevelni a gyermekeket, mint a legjobban dotált „legügyesb ápolónőkkel ellátott lenlecház”. Tehát nem tudja, hogy nálunk a gyermekápolás borzasztó gyermekpusztítást jelent. A ki úgy, mint mi, házról házra járt a gyermekápoló falvakban, s mindenütt halott vagy haldokló gyermekeket talált; a ki úgy, mint mi, tudja, hogy minden pesti nagy vásár alkalmával százával viszik ezeket a gyermekeket nyomorult parasztkocsiban esőben, szélben, égő nap melegében mérföldeken át, úgy hogy egy részük még az úton is elvész; a ki azokkal a megérákkal beszélt, mert emberi lényeknek nem mondhatom, — kik a gyermekeket ápolják, halálra ápolják: az nem fog kételkedni benne, hogy falura adni gyermekeket nálunk csak draconicus törvények védelme alatt lehetne, hogy folytonos éber felügyelet kellene oda, különben a mint most, elvesznének a gyermekek azontúl is. Tudja azt a főváros hatósága és a városi

gyermekek közül egyet sem küld falura. Egyetlen jótékony ebbeli intézetünk, „az első gyermekmenhely”, nem adja 3d gyermekeit ápolásba falura, kivéve Fóthra, hol maga Károlyi grófné örökösök fölöttük. *A bécsi lelencház nem adja ki gyermekeit magyar vidékre.*

Másutt szép eredményeket értek el ezen az úton, az igaz, de nagy a felügyelet s szigorúak a törvények. Így Moskauban 1871-ben 68 aszonyt találtak, kik nem ápták becsületesen a rájuk bízott gyermekeket, 53-at keményen megsarcoltak, hármat bezártak. Moskauban a gyermekápolásra felügyel 31 orvos és 36 inspector, s az eredmény fényes. A 0-1 éves gyermekek halálása 18-29% (Compte rendu de la maison des enfants trouvés à Moscou), a mi nagyon elüt a mi viszonyainktól, s nagyon elüt Münchenéitől, hol 40%-nyi és Bajorhonétól, a hol 30%-nyi és valamennyi azon városétól a hol nincs lelencház.

És bent az intézetekben valóban oly nagy-e a halálozás? Nézzük.

A párizsi lelencházban volt

	gyermek	meghalt	%	Falun volt	meghalt	%
1868-ban	5603	442	7,8	21147	1785	8,45
1869-ben	6009	492	7,8			

A párizsi lelencház ezen időben áptak összesen 25.486 gyermeket, ezek között 16.845 0-12 éveset és 9001 12-21 éveset. A falura kiadottra ügyelt 2 főinspector (inspecteurs principaux) 45 alinspector, s az orvosoknak igen nagy száma. Maxime du Camp, Paris sa vie ses organes etc. 4 kötet).

„Le Barilier” szerint 1856 január havától 1861 december haváig fölvettek 6176 0-1 éves gyermeket a párizsi lelencházban. Az intézetben meghalt egy hónapos gyermek 12 %, a vidéken 3°/_o; egyéves gyermek az intézetben 18%, a vidéken 15%. A Szajna kerületben azonban meghalt a falura adott 0-1 éves gyermekek 33%-a.

Tehát jogosan állíthatjuk: *A házon kívül való nevetés jó és ajánlatos*, a hol alkalmazható s ha a lelencház tervét ki fogjuk fejteni, mi is, megszorító föltételekkel, ajánlani fogjuk. De a lelencházban való nevelés mellett is szép sikert lehet elérni, s sok ezer gyermek életét megmenteni. Azért, mert a bécsi lelencház rász, talán a legroszabb Európában, azért a lelencház általában elvetendő-e? Nem kell-e épen megfordítva azt mondani, hogy ha csak *egyetlen egy jó, lelencház van a világon*, abból reményt kell méríteni, hogy mi is ezen az úton segíthetnénk a bajon? De ellenfeleink oly elfogultak, hogy se nem látnak, Se nem hallanak. Említenek öt lelencházát, először Bécset, ott nagyon roszak a viszonyok; Bordeaux-t, ott már jobbak; Belgiumot, ott még jobbak, s végre Pétervárt és Moszkvát. Es mily borzasztó hatalma van a frázisnak! Csakhamar elharapódzott mindenhová az a szerencsétlen

állítás, hogy a leleńczházakban a gyermekek 60-80%-a meghal' tehát hiába való dolog volna ilyen fölállítani. De hát ez nem áll, ez nem való, ez egyes eseteknek jogosulatlan általánosítása, melyet komoly ember ne fogadjon el, komoly ember ne higyen, komoly közönség számba ne vegyen.

Az sem áll, hogy a leleńczház viszonyai nem javultak, hogy tehát az idő nyújtotta tapasztalatokból nem tanultak, nem tanúihattak semmit. Mert mire alapítja ellenfelünk ezen állítását? Megint csak a bécsi leleńczház példájára. Való igaz, erre az egy esetre. Olvasóink ne csodálkozzanak, mert még sokkal furcsább dolgokkal fogunk találkozni. A bécsi leleńczház adatait is tendenciosus módon állította egybe. íme a mi összeállításunk Hügel nyomán (1. 428. l.), ki ugyancsak nagy ellensége a leleńczházaknak, s kinek azonkívül azon diszes méltósága van, hogy a leleńczház ellen czikkezőknek közös és többnyire egyedüli forrása.

Év	A leleńczházak száma	meghalt	%
1785—1790	21224	12655	60
1791—1800	44286	25670	57
1801—1810	48557	29964	63
1811—1820	59838	27275	46
1821—1830	168512	27102	17
1831—1840	171290	32629	19
1841—1850	192905	47765	25
1851—1854	95582	26168	27
1856—1857	31879	7261	22·1

Magától a bécsi leleńczház igazgatójától pedig tudjuk, hogy az utolsó évben a halálozás százaléka kitett 19½-et. Tagadhatja-e valaki, hogy ezen sorban, javulás, még pedig igen nevezetes javulás mutatkozik? A haladás nem rendszeres, de azért meg van és hatvantól akárcsak huszonhétig elég szép.- így mellőzik a tényeket, nem tudom kinek kedvéért, de azt tudom, hogy az ügy rovására, ha szerzőjük hitelre találna. Ezt megakadályozni komoly feladatunknak tudjuk.

Áttérünk az ellenvetések második sorára, melyeknek nagy része különben még a laicus embereknél sem talált hitelre, annyira könyvedén vannak kimondva, és még sokkal gyengébben megalapítva.

A leleńczház növeli a leleńczházak számát. Ezt elég gyakran hangoztatják, kiindulva azon fölszínes okoskodásból, hogy a bűnt gyakrabban és könnyebben követik el, ha a bűn gyümölcsétől könnyű szerrel megszabadulhatnak. Mily keveset ismerik az emberi természetet, kik így beszélnek! Kit nem tart vissza a szégyen és becsület érzelme; kire nincsen hatással a társadalom megbélyegző ítélete; ki nem törődik szédült jövőjének fenyegető képével: an-

nak lesz-e gondja arra, hogy mi történik majd balesetének gyümölcseivel, s lesz-e különösen oly esetben, midőn úgy, mint nálunk igen könnyű szerrel anélkül is megszabadulhat alkalmatlan terhétől? Hisz — ötven forint egy gyermek életének ára, ki szokta ezt a pár forintot sajnálni? Nem, nem, a lelenczház bizonyára nem növelheti a törvénytelen gyermekek számát, *csak előkeríti őket*. Abból a sok emberéletből, mely az anya méhében, vagy Monorokban és Üllőkben elvész, elpusztul, úgy hogy kő se mutatja helyét, egynehány napfényre kerül és életre ébred, ennyiben áll a lelenczek szaporodása. Nem a meglevő szám gyarapodik, hanem a hivatalosan ismért szám; nem a törvénytelen gyermek lesz több, hanem az embertelen bűnös lesz kevesebb. Ha nálunk lelenczházat fognak fölállítani, s alapos a reményünk, hogy minden ellenkezés daczára igen is fognak, akkor bizonyára a törvénytelen gyermekek száma nagyobbodást fog föltüntetni. A plus, mely mutatkozni fog, ez a plus uraim, *. bűnös lettek kevesbedtét s emberéletek szaporodtát fogja önöknek hirdetni és semmi egyebet.*

Milyenek mutatja fel a statistika ezen szaporodást? Ellenfelünk igen alaposan hozzá fog a következtetéshez. Összehasonlítja *a tizenhetedik századból fenmaradt adatokat a maiakkal*. Ez tény, bátor hihetetlennek tetszik. Hát nem tudja azt, hogy azóta a társadalmi viszonyok egészen megváltoztak, s kell-e egyáltalán annak bizonyítására szót vesztegetni, hogy sem ilyen összehasonlítást nem szabad tenni, sem pedig, ha tesszük, a mutatkozó különbséget nem lehet a lelenczházaknak betudni? Hanem hát ítéljen és nevéssen az olvasó. Szerzőnk azt mondja: Párizsban *1640-ben volt 272 lelencz, 1859-ben 21069*. Nem mond-e többet Párizsra vonatkozólag? Nem egy szót sem. S ezt a lelenczháznak rója föl? Igen, mert bevezetés gyanánt azt mondja: szaporodik a lelenczek száma pedig mindenütt, hol lelenczház van. Nem kérdezte-e, hogy ott a hol nincs lelenczház, nem szaporodik-e szintén? Nem, eszébe se jut. Pedig ha eszébe jut, s kérdezte volna, hogy nálunk Magyarországon hogy állnak a dolgok, akkor Konek (111. 1.) művéből megtudta volna, hogy míg 1854-ben csak 20244 törvénytelen gyermeket számítottak, addig 1865-ben már 43115 volt följegyezve. Ezt megtudva, meghökkenhetett volna, s talán nem a lelenczházat okozta volna a lelenczek szaporodása végett. Keresett volna másutt okokat: a följegyzés pontosabbá tételében, s ez igen fontos s sokat magyarázó ok; a társadalmi viszonyok változtában s a nézetek más alakulásában, s ez sem lett volna megvetendő ok; semmi esetre sem a lelenczházakban, melyek pontosabban mutatják ugyan, hogy hány törvénytelen gyermek létezik, de maguk nem növelik, talán a mint egy más czikkünkben fejtegettük, inkább csökkentik számukat.

Az igaz, hogy szerzőnk nem a maga szakállára tévedett,

hanem állítását mindenestől Hügelből szedte ki, s említett művében (549. 1.) azt mondja: „Párizsban 1640-ben, midőn még lelenczház nem létezett 272 talált gyermeket számítottak; 1859-ben már 21069 van. De szerzőnk valóban igen szerencsétlenül járt, mert véletlenül Hügel maga is ezen tekintetben téved. 1640-ben már volt Párizsban lelenczház. 1536-ben Valois Margit, első Ferencz nővére a Notre Dame temploma mellett forgóval ellátott menedékhelyet alapított, s a befogadott gyermekeket úgy hittak „enfants rouges”. 1545-ben a parlament 136 gyermek számára állított föl s a gyermekek neve volt „enfants bleus”. (L. Maxime du Camp IV.) Ebből látni, hogy a felhozott számok még akkor sem bizonyítanának semmit, ha a lelenczházak befolyását a lelenczek szaporítására a priori elismernők, mert hiszen 1640-ben, midőn csak 272 talált gyermek volt Párizsban már száz évnél tovább létezett lelenczház.

Nem kevésbé szerencsétlenek szerzőnek egyéb adatai, melyek legtöbbször nem is tűnik ki a törvénytelen gyermekek nevezetes szaporodása. De fárasztó és unalmas dolog volna az olvasóra és mi ránk nézve egyaránt ezen adatokat apróra czáfolgatni. Ennek helytia összeállítottunk néhány adatot a nagy városokban fennálló viszonyról a törvénytelenül s törvényesen szülöttek között, s itt is azon városokat, melyekben lelenczház van, csillaggal tüntettük ki. Az adatok Körösi kitűnő művéből „Statistique internationale des grandes villes” vannak merítve, mindenki utána nézhet s mindenki maga is következtethet:

Ezer szülöttre esett, t törvénytelen Budapesten 1870, 1872 és 1875-ben 299 *Bécsben 1865-1874-ben 449 Prágában 1865-1874-ben 439 *Triestben 1866-1875-ben 211, Münchenben 1868-1875-ben 439, *Rómában 1871-1874-ben 194 *Turinban 1865-1874-ben 132 *Palermóban 1865-1874-ben 1007, Lipcsében 1866-1875-ben 211, Velenczében 1866-1875-ben 188, Pétervárt 1866-1872-ben 300; ezer törvényesen szülöttre esett: *Moszkvában 1866-1872-ben 299, Berlinben 1869-1873-ben 154; ezer szülöttre esett törvénytelen Drezdában 1873-1875-ben 2077, Boroszlóban 1867-1875-ben 1857, *Nápolyban 1865-1874-ben 88-8, ^Párizsban 1866-1875-ben 268-3.

Mit lehet ezen számokból megtudni? Bizonyára nem azt, hogy a hol lelenczház van, azon városokban a törvénytelen gyermek száma mód nélkül szaporodott. Hiszen Párizsban, a hol 300 év óta van lelenczház, és melynek moralitása elég rász hírnek örvend, kisebb a törvénytelen gyermekek aránya, mint Münchenben vagy Budapesten. Nem is említem az idézett kisebb városokat, a hol az arány igen csekély. Hanem meg kell gondolnunk, hogy a nagyobb városok nem csak a maguk bűneinek eredményeit viselik, hanem magukban foglalják az egész környékét is, hogy a törvénytelen ágyból származottak száma sokkal pontosabban tud-

ható meg ott, hol lelenczház van, s ha mindezeket összefoglaljuk, nem csak hogy nem következtetjük azt, hogy a lelenczház szaporítja a lelenczek számát, hanem csodálkozunk még azon, hogy a lelenczházakkal bíró nagy városokban az arány nem kedvezőtlenebb. A mi csodálkozásunk csak azon föltevésre vetemedhetik, hogy a lelenczház jótékony befolyással van a törvénytelen gyermekek számának apasztására, *mert a megbukott leánynak módot nyújt arra, hogy ismét fölemelkedhessek, midőn gyermekétől tisztességes módon gondoskodhatik.* Már más cikkekben bővebben fejtettük ki ezen meggyőződésünket s bizvást alája vetjük fölvilágosodott socialis philosophusok Ítéletének, hadd döntsék el, vajjon megegyezik-e az emberi természetről nyert a fölszint elkerülő véleményükkel.

Hiszen az országok egészéről szóló statistikai kimutatások sem szólnak ellenünk:

Oesterlen (Medicinische Statistik) szerint a törvénytelen születek a születések egész számához a következőképen viszonylanak:

Poroszországban 1844-1853-ben 7,21 (a holtan szülötteket kivéve), Angolországban 1850-1854-ben 6,6 Austriában 1842-1851-ben 11,22, Szászországban 1847-1856-ban 14,6 (a holtan szülötteket beleszámítva), Hannoverben 1846-1855-ben 10,7, Franciaországban 1844-1853-ban 7,17, Bajorországban 1847-1855-ben 20,5, Belgiumban 1847-1855-ben 8,1.

Oroszországban a viszony még kedvezőbb, 4-5% között ingadozik, nálunk Keleti szerint (Magyarország népesedési mozgalma 1864-1873) 1866-1873-ban 8,43-6,46% között variál, s ugyancsak Keleti adatai szerint (1. u. o. 30. l.) a legkedvezőbb arány van Olaszországban, Angliában, Franciaország- és Belgiumban, tehát oly államokban, a hol a lelenczházak intézménye régóta honos. Az óvatos statistikus ezen számokkal szemben csak azon következtetést vonhatja, hogy bizony a törvénytelen gyermekek számának nagysága egészen más factoroktól függ, mint a lelenczház elfogult ellenségei vélik, s az igazi „állam orvos”, az ki a társadalom bajaival foglalkozik, azon kérdést kutatja, vajjon, ha a törvénytelen gyermekek száma oly nagy, mint teszem hálunk, nem kell-e ezen számos emberélet megmentésére törekedni.

A második csoportba tartozó egyéb ellenvetésekkel sokkal rövidebben végezhetünk. Legnagyobb részük, hogy kíméletesen szóljunk, legalább is furcsa. Az egyikkel, hogy a lelenczházak a holtan szülöttek számát növelik, már múlt évben végeztünk. Maga az az állítás, hogy mert valahol lelenczház van, ott sokkal több halott gyerek születik, mint egyebütt, hol lelenczház nincs, oly - hogy is mondjuk - különösnek hangzik, hogy nem resteltük a fáradságot, s magunk számítottuk ki az idevágó adatokat. Az eredmény, mint olvasóink tudják, az volt hogy a szerző óriási tévedést követett el.

Mit mondjunk ilyenekre: a lelenczház növeli a betegen érkező gyermekek számát, növeli a gyermek élete ellen elkövetett bűntények számát, növeli az erkölcstelenséget általában, csökkenti az esketések számát? Lehet-e ilyeneket komolyan számba venni? Azt hisszük, hogynem. Kár volna aközönség türelmét túlságosan fárasztani.

De csak azt az egyet engedje meg nekünk a közönség, hogy még csak egy állítását vessük latra, azt, hogy a lelenczház a gyermekek halálozását általában, nemcsak a törvénytelenekét növeli.

Elhalt 0-5 éves 1869-ben:

Bécsben törvényes	41,07,	törvénytelen	20,02
Prágában	„	42,16,	30,32
Pesten	38,09		46,02,

ebből jogosan azt következtetjük, hogy a lelenczház még a törvényes gyermekek halálozását is emeli azon mindennapi példa elerkölcstelenítő hatásánál fogva, melyet a szülői kapcsok lázithatásának szabadalmával az összes népessége gyakorol.

Kérdezzük, hogyan lehet *három városnak és egy évnek* ada-
taiból valamit „jogosan” következtetni? Kérdjük továbbá, hogyan lehet abból, mert két lelenczházzal bíró városban a törvénytelen gyermekek halálozási száma kisebb, mint a törvényeseké, azt kivonni, hogy a lelenczház ölte meg a törvényes gyermekeket? Kár az ilyet feszegetni. Elég ha jellemzésül említjük.

Végül a harmadik ellenvetés az, hogy a lelenczház, ha korlátlanul veszi fel a gyermekeket, magába gyűjti a törvényes gyermekeket is. Hej de sok szó férne ehhez. Bizony Dánia állapota nincsen rendjén! Rothadás fészkelte meg magát benne, ha attól félnek, hogy a szülők törvényes gyermekeiken is túl akarnak adni. S mi lesz ama gyermekekből, kiket, lelenczház nem létező a nyomorult szülők kénytelennek maguk fölnevelni? No de ez már nagy socialis kérdés, nem tartozik ránk, legalább most nem,”- hagyjuk. Az ellenvetésre nézve pedig azt mondjuk, hogy hát ne vegye fel korlátlanul a felállítandó lelenczház a gyermekeket. Fogadja be csak a törvényteleneket. Elég az nekünk egyelőre. Segítsünk a nyomoron, a hol lehet. Másut is korlátozták a szabad fölvételt. Igaz, hogy agitálnak ezen korlátok ellen. Hogy mi lesz ami agitaióiból például Párizsban, majd elválik. Ha rosznak tartjuk a korlátban felvételt, tőlünk fűg, korlátozzuk.

A szülőházakra pedig, melyek a lelenczházzal kapcsolatosak, s melyeket szintén támadás ért, ezúttal nem terjeszkedünk ki. Majd szó lesz róluk a lelenczház organisatiójáról való cikkünkben. Azt sem feszegetjük, mit az elején ígértünk, hogy vájjon más úton és módon, más eszközök segítségével nem lehetne-e a bajt orvosolni. Azt hisszük, hogy nem. De hiszen nem sokára történnek majd propositiók, s hozzá fogunk szólhatni. Mai cikkünk úgyis nagyon hosszúra nyúlt, s van végszavunk is.

Foglaljuk össze a lelenczházra vonatkozó eredményeket.

I. A lelenczház föl tudja nevelni a rája bízott gyermekek nagy számát. Jó organisáció mellett igen nagy számát. Hazánkban mai napság a legtöbb törvénytelen gyermek elhal.

II. Hasznavehető polgárokká nevelheti őket, mutatja Oroszország, mutatja Franciaország, a hol ezen gyermekekre vonatkozólag külön bűnügyi statistikát vezetnek. Az eredmény fényes.

III. A lelenczház nem növeli a törvénytelen gyermekek számát.

IV. Kivéve Nemetországot, a kis Schweizot, Törökországot és hazánkat mindenütt van lelenczház. Es hazánkban és Németországban legnagyobb a gyermekek halálozása. És hazánkban és Németországban igen nagy a törvénytelen gyermekek száma, nagyobb, mint a legtöbb más államban.

Ezek tények. Hangosan szóló tények. Megfontolást követelnek. És ezen tényekkel szemben megindult egy áramlat, mely a lelenczház tervét el akarja sodorni. A mint elsodort hasonló áramlat egy korábbi kísérletet a lelenczház érdekében 1868-ban. Azóta égy negyed milliónál több törvénytelen gyermek született Magyarországon, mi történt ezen gyermekek érdekében? Semmi. Azok a kik akkor szerencsésen meggátolták a lelenczház fölállítását, rombolni romboltak, de építeni nem építettek semmit. A törvénytelen gyermekeket menedékhelytől megfosztották, de más menekülést nem nyújtottak nekik. Minden törvényes intézkedés holt betű maradt, a valódiság egyetlen egyet sem keltett egyéb, mint áléltre. S váljon miért? Mi legmélyebben elrejtett oka ezen közönyösségnek? Ugy rémlik előttünk, nem egyéb, mint előítéletekből s balhiedelmekből szövődött homályos, de hatalmas, titkosan működő, de erős hatású érzelem. A balhit az, hogy ezen gyermekek száma, akármire tanít is a statistika, mégis gyarapodni fog. Könnyebb léssen vétkezni. De ez nem igaz, uraim, ez nem áll, nem tanít erre egy ország példája sem. Megczáfolja a bonczoló ész, halomra dönti a tapasztalat. Az előítélet pedig történeti, létezett az mindig, létezik az ma is. Nem szeretjük az apátlan gyermeket. De ezen érzelem nem volt jogosult soha, és nem jogosult ma sem, és ma még kevésbé, mint akármikor. Mert ma a társadalom complicált gépezete könnyebbé, ingerlőbbé és majdnem ellentál Ihatatlanná teszi a bukást. Nem a statistikától vesznek tanácsot, a kik a lelenczház ellen szólna, hanem kikább azon homályos érzelmektől, melyek annál hatalmasabbak, minél kevesebbet tud róluk az egyén, minél nehezebben akarja magának létüket bevallani, minél inkább iparkodik más észbeli okokkal érzelmeinek homályosan hajtó hatalmát takargatni. Azért nem csak statistikai tanulmány kellett ide, s azért bocsánatot kérünk azon sok kitérésért, melyet sem a komoly statisztikusok munkáiból, sem a tudomány abstract életté-
lenségéből nem meríthettünk.